

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ГОРЯГА Оксана Вікторівна

УДК 340.15(477)

**СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII ст.**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент
ДОЛМАТОВА Нат алія Іванівна,
Міжнародний гуманітарний університет,
завідувач кафедри теорії та
історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ХАРИТОНОВ Євген Олегович,
Одеська національна юридична академія,
завідувач кафедри цивільного права;

кандидат юридичних наук, доцент
КОВАЛЬОВА Світ лана Григорівна,
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили (м. Миколаїв),
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться 6 червня 2009 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий 30 квітня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В сучасних умовах становлення державно-правових інститутів Української держави закономірним є зростання інтересу до утворення та розвитку національної держави українського народу у другій половині XVII–XVIII ст. Потреба осмислити історичний досвід державотворення, його позитивні і негативні сторони порушує проблематику історичного розвитку козацької державності на території України у другій половині XVII–XVIII ст. У зв'язку з цим, важливим є вивчення характеру соціально-економічних відносин, що сформувалися в українському суспільстві протягом другої половини XVII–XVIII ст., оскільки саме вони є одним із найпотужніших факторів, які визначають розвиток будь-якої держави.

Гетьманщина була державним утворенням із стійкими групами-станами, що вирізнялися соціальною та економічною самостійністю. Формування станової структури Гетьманщини розпочалося під час Національно-визвольної війни, а чітких ознак вона набула лише на початку XVIII ст. У суспільстві вибудувалася вертикальна ієрархія, в якій політичний, правовий і соціальний статус особи визначався приналежністю до певної соціальної групи. Провідне місце у цій ієрархії належало новій національній еліті – козацькій старшині.

Дослідження історії формування та розвитку цього суспільного прошарку є дуже важливим для науковців. Зміни у соціально-правому статусі козацької старшини, що відбувалися протягом зазначеного періоду, були органічно пов'язані з еволюцією, яку переживало все українське суспільство після Національно-визвольної війни. Більше того, сама старшина в процесі боротьби за юридичне оформлення своїх прав та привілеїв досить часто була каталізатором цих суспільних перетворень. Старшина відіграла вирішальну роль також і у формуванні та функціонуванні державного апарату Гетьманщини, тож зміни, які відбувалися у її правовому становищі, неминуче накладали відбиток і на державному організмі в цілому. Отже, без аналізу усього комплексу проблемних питань, що пов'язані з еволюцією соціально-правового статусу козацької старшини, неможливо буде досягти цілісного розуміння витоків тієї трансформації соціально-економічних відносин та державно-правових інститутів, що мала місце на українських землях у другій половині XVII–XVIII ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до програми Міністерства освіти і науки України „Актуальні проблеми будівництва демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України”, наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до загальної теми „Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому житті” (державний реєстраційний номер 0106U004970) на 2006–2010 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії, що здійснює розробку наукової теми „Традиції і новації в правовому житті України (історичний аспект)” на 2006–2010 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є здійснення комплексного історико-правового аналізу процесу еволюції соціально-правового статусу козацької старшини протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Досягнення поставленої мети дослідження визначило виконання таких завдань:

вивчити та проаналізувати стан наукової розробки проблеми виокремлення та правового оформлення старшинського прошарку в Гетьманщині;

визначити джерела та шляхи формування української козацької старшини;

надати комплексну характеристику орієнтацій козацької старшини щодо оптимальної моделі суспільного та політичного ладу, а також власної ролі у соціально-економічному та політичному житті країни;

шляхом аналізу місця козацької старшини у державному апараті Гетьманщини визначити ступінь її залученості до процесу прийняття та реалізації владних рішень у країні;

визначити особливості процесу утворення старшинського землеволодіння, як економічної основи існування привілейованої верстви, та розглянути еволюцію його правового статусу;

дослідити процес набуття та подальшого юридичного оформлення станових прав і привілеїв козацькою старшиною;

проаналізувати зміни у правовому статусі козацької старшини в умовах ліквідації царським урядом автономного статусу Гетьманщини та уніфікації політичної і соціальної системи.

Об'єкт ом дослідження є суспільні відносини, що сформувалися на українських землях Гетьманщини у процесі становлення соціально-правового статусу козацької старшини протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Предмет ом дослідження є процес формування соціально-правового статусу козацької старшини Гетьманщини та її подальша трансформація в окремий привілейований стан.

Хронологічні межі роботи охоплюють 1648 р. – 80-і рр. XVIII ст. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений початком Національно-визвольної війни українського народу, яка викликала кардинальні зміни у політичній системі та соціальній структурі населення українських земель, створивши, таким чином, передумови для виокремлення та правового оформлення старшинського прошарку. Верхня хронологічна межа мотивована проведенням царським урядом серії реформ, які призвели до ліквідації автономного устрою Гетьманщини та мали наслідком остаточне злиття старшинського прошарку з російським дворянством.

Територіальні межі дослідження охоплюють етнографічні українські землі, які входили до складу Гетьманщини.

Мет оди дослідження. Для досягнення поставлених завдань та мети дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Методологічною основою дослідження обрано діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових процесів і явищ, який дав змогу розглядати їх у розвитку, та метод системного аналізу, що дав можливість проаналізувати зв'язки цих процесів і явищ з іншими соціальними процесами і явищами.

Важливе місце при здійсненні дослідження посіли історичний та логіко-теоретичний методи, які постають в органічній єдності. Це проявилось у детальному аналізі обставин та умов формування старшинського прошарку, при характеристиці політичної діяльності козацької старшини тощо. Використано методи сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного, що дозволило шляхом детального аналізу фактичного матеріалу зробити теоретичні висновки стосовно джерел формування старшинського прошарку, характеру політичної і правової культури та правової свідомості його представників.

Щодо спеціально-наукових методів, то основне застосування знайшов формально-юридичний метод, завдяки якому було проаналізовано конкретні нормативно-правові акти та їхні окремі положення, які визначали правовий статус представників козацької старшини.

Застосування історико-системного методу обумовлено необхідністю цілісного охоплення усього комплексу прав та привілеїв, наданих козацькій старшині, як політичного, так і економічного та особистісного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним історико-правовим дослідженням процесу виникнення та організаційного і правового оформлення старшинського прошарку у другій половині XVII–XVIII ст.

Наукова новизна дисертації конкретизується у таких головних результатах дослідження:

уперше:

здійснено комплексний аналіз еволюції соціально-правового статусу української козацької старшини за доби Гетьманщини;

доведено, що незважаючи на відсутність законодавчого визначення старшинського прошарку як окремого привілейованого (шляхетського) стану, вже на середину XVIII ст. козацька старшина являла собою вищий стан тогочасного суспільства, про що свідчили такі характерні ознаки, як: замкнутість цього соціального прошарку, спадковість у передачі звання, наявність особливого комплексу прав та обов'язків, які не поширювалися на інші верстви населення.

визначено соціально-економічні, політичні та ідеологічні чинники, що обумовили процес виділення старшини із середовища козацького загалу, та прослідковано її подальшу трансформацію у привілейований стан українського суспільства;

з'ясовано правовий статус неурядової козацької старшини та визначено її роль у державному апараті та соціальній структурі Гетьманщини;

з нових позицій:

обґрунтовано думку, що правове оформлення привілейованого становища представників старшинського прошарку було зумовлене монополізацією нею політичної влади в Гетьманщині та звільненням з-під контролю представницьких органів влади;

проаналізовано джерела, шляхи формування та правовий статус старшинського землеволодіння. Охарактеризовано причини та наслідки реставрації феодальних відносин та кріпосного права на українських землях;

розглянуто процес нобілітації української козацької старшини та поширення на неї статусу російського дворянства. Обґрунтовано думку про неможливість збереження традиційних, національних соціальних груп в умовах інкорпораційної, уніфікаторської політики царського уряду.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

галузі науково-дослідної діяльності – при подальшому вивченні історії Гетьманщини та подальшій розробці теорії еліт;

правових сфері – для підвищення рівня правової культури населення;

навчальному процесі – при підготовці навчально-методичної літератури, лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, теорії держави і права та спецкурсів із цих дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Головні положення і висновки дисертації було викладено у публікаціях, доповідях на наукових конференціях, зокрема, на: I Всеукраїнській науковій конференції студентів і аспірантів „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави і політології” (11–12 грудня 2002 р., м. Львів); II Всеукраїнській науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави” (5–6 грудня 2003 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції „Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії” (3 вересня 2006 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції „Другі Прибузькі читання” (24–25 листопада 2006 р., м. Миколаїв); 10-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (27–28 квітня 2007 р., м. Одеса); науково-методичній конференції „Могилянські читання – 2007” (29 жовтня – 4 листопада 2007 р., м. Миколаїв); Міжнародній науково-практичній конференції „Треті Прибузькі читання” (23 – 24 листопада 2007 р., м. Миколаїв); Всеукраїнській науковій конференції „Правове життя сучасної України” (18–19 квітня 2008 р., м. Одеса); Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів і студентів „Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави” (21–22 листопада 2008 р., м. Одеса); Міжнародній науково-практичній конференції „Четверті Прибузькі юридичні читання” (28–29 листопада 2008 р., м. Миколаїв).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у чотирьох статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого ВАК України, а також у восьми тезах доповідей і повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які включають 9 підрозділів, і списку використаних джерел, який містить 360 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінку, основний зміст викладено на 209 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність, визначено об’єкт, предмет, мету і завдання дослідження, охарактеризовано методи та етапи роботи, наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, хронологічні рамки, викладено відомості щодо апробації та публікації основних положень дисертації.

Перший розділ „Козацька старшина Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст.: структура, соціальний склад, шляхи формування” складається із трьох підрозділів і присвячений аналізу процесу формування в українському ранньомодерному суспільстві окремої соціальної групи – козацької старшини.

У **підрозділі 1.1. „Стан наукової розробки проблеми”** проаналізовано стан наукової розробки проблемних питань, пов’язаних із зародженням, становленням, соціальною та правовою еволюцією нової української еліти у другій половині XVII–XVIII ст.

Перші спроби дослідити історію старшинського прошарку були зроблені ще в першій половині XIX ст. Основна увага у працях перших дослідників козацької старшини А. Востокова, А. Дабіжа, С. Ксензенка, М. Максимовича, Г. Мілорадовича,

А. Страдомського було звернено на розгляд питань, пов'язаних з генеалогією окремих старшинських сімей.

Проте, поступово вчені почали відмовлятися від виключно генеалогічно-біографічних досліджень і зосереджувати свою увагу на аналізі соціально-економічних, політичних, правових умов формування старшинського стану. У своїх роботах автори спираються на різноманітний, за своїми видами та змістом, джерельний матеріал, що підвищує цінність робіт. Так, серед дореволюційних дослідників

старшинського прошарку слід назвати імена В. Авсеєнка, М. Василенка, Н. Бакая, М. Грушевського, В. Барвинського, О. Лазаревського, Д. Міллера, В. Модзалевського, О. Єфименко, І. Павловського, М. Слабченка, І. Теличенка та ін.

Започатковані протягом перших десятиліть ХХ ст. дослідження історії соціально-політичної еліти України-Гетьманщини були перервані спочатку революцією, а потім формуванням тоталітарної держави в Україні. Лише протягом нетривалого періоду – 20-і – початок 30-х рр. ХХ ст. – у працях С. Шамрая, М. Ткаченка, К. Козубенка, О. Грушевського продовжували порушуватися окремі питання, пов'язані з проблематикою історичного розвитку української козацької старшини. Проте, в умовах боротьби з націоналістичними ухилами в СРСР дослідження української старшини, яка була носієм державотворчих традицій, не могли бути підтримані правлячою партією і це обумовило поступове згортання досліджень у цьому напрямку.

Повернення радянських дослідників до проблем Гетьманщини відбувається у 50-х рр. ХХ ст. Хоча ідеї більшості тогочасних праць і перегукувалися з ідеями „класової боротьби”, радянськими дослідниками В. Борисенком, В. Дядиченком, А. Гуржієм, К. Стецюком, О. Путро, Ф. Шевченком було опрацьовано частину джерельного матеріалу, присвяченого соціально-економічній історії нової аристократії.

Значні напрацювання із вивчення питань, пов'язаних з історією розвитку старшинського прошарку, мала „діаспорна школа”. У роботах В. Липинського, Л. Окіншевича, Б. Крупницького, В. Мякотіна, О. Оглобліна, З. Когути розглядалися проблеми еволюції соціально-політичного статусу старшини, її боротьба за офіційне оформлення свого привілейованого становища та за набуття прав російського дворянства тощо.

В умовах відродження державної незалежності України на початку 90-х рр. ХХ ст. відбувається відновлення інтересу дослідників до „забутих” проблем вітчизняної історії. З'являються монографії, статті та повідомлення, головна увага в яких звертається на висвітлення соціально-політичного портрета української козацької старшини середини ХVII ст. Серед них, насамперед, слід назвати роботи В. Панашенка, Е. Гаєцького, В. Маслійчука, П. Пирога, В. Кривошеї, І. Кривошеї, В. Щербака та Т. Яковлевої.

Домінування соціально-економічної складової при характеристиці старшинського прошарку протягом попередніх періодів обумовило інтерес дослідників до розгляду таких маловивчених питань, як: рівень національної свідомості, рівень політичної та правової культури тощо. Значний внесок у розкриття зазначених питань було зроблено працями О. Кресіна, Л. Нагорної, П. Саса, А. Бульвінського, Л. Мельника, О. Мироненка, С. Ковальової, С. Полтавця, О. Струкевича, Є. Харитонова, та І. Хроненка.

Таким чином, у дореволюційній, радянській і сучасній історіографії висвітлено різноманітні питання, пов'язані з історією становлення та розвитку старшинського прошарку. Проте, як правило, більшість дослідників зосереджується або на аналізі окремих персоналій (старшинських родів), або займається розробкою питань, пов'язаних із соціально-економічними характеристиками козацької старшини. Натомість, проблема соціально-правового статусу козацької старшини, його еволюції в умовах інкорпорації українських земель та рефеодалізації суспільних відносин в науковій літературі не отримала комплексного, повномасштабного висвітлення. Дотепер залишаються недослідженими у повному обсязі такі питання, як: перетворення старшинського прошарку на привілейований закритий суспільний стан, участь неурядової старшини у формуванні та діяльності органів державної влади, становлення системи прав та привілеїв старшинського прошарку тощо.

У підрозділі 1.2. „*Джерела та шляхи формування урядової козацької старшини та її соціально-правового статусу*” здійснюється аналіз соціальної структури та порядку формування кадрового складу української урядової старшини – тобто осіб, які обіймали уряди (посади) в державному апараті Гетьманщини. Встановлено, що протягом другої половини XVII–XVIII ст. відбуваються значні зміни у джерелах та шляхах формування урядової козацької старшини.

Зазначається, у першу чергу, поступова консолідація старшинського прошарку та перетворення його на своєрідну замкнуту групу. Аналіз джерел походження представників старшинського прошарку виявляє чітку тенденцію до звуження соціальної бази, з якої рекрутувалася нова українська еліта. Якщо для першого періоду Національно-визвольної війни була характерною відсутність, як на законодавчому, так і на буденному рівнях, заборон обіймати старшинські уряди вихідцям із нижніх верств, то починаючи з кінця XVII ст. ситуація радикально змінюється. Доступ до набуття старшинських звань представникам непривілейованих груп (селянства, міщанства) спочатку обмежується на практиці, а пізніше це обмеження набуває свого юридичного закріплення у низці нормативно-правових актів гетьманської адміністрації. Як наслідок, право на заміщення старшинського уряду та набуття відповідного звання стає прерогативою виключно вихідців із козацького прошарку. Подальше дослідження виявляє, що, починаючи із XVIII ст., рядове козацтво не відіграло значної ролі у формуванні нової української еліти. Пов'язано це було, насамперед, із зміною принципів та шляхів формування старшинського кадрового складу.

Традиційна для козацького самоврядування система виборів своєї еліти, починаючи від сотенного рівня та закінчуючи генеральною старшиною, поступово занепадає. Натомість, на зміну їй приходиться практика заміщення вакантних старшинських урядів шляхом призначення вищою інстанцією: полковником, гетьманом, царем та ін. Зміна шляхів формування полкових та сотенних урядів, перехід від виборності до призначення, заміщення старшинських посад за вказівкою згори дозволив старшинам реалізувати своє давнє прагнення щодо передачі старшинських посад, а отже і відповідного звання, у спадок – від батька до сина. В Україні формуються окремі родинні клани, які, при формально задекларованій виборності командних посад у полках та сотнях, фактично починають жорстко контролювати порядок їх заміщення членами свого клану. Доступ же до старшинських посад представниками рядового козацтва фактично унеможлиблюється.

На основі вищезазначеного робиться висновок про формування всередині старшинського прошарку таких провідних ознак станової суспільної групи, як замкнутість, корпоративність, спадковість.

У *підрозділі 1.3. „Становлення та правовий статус „значного військового товариства“* розглядаються питання, пов'язані з оформленням всередині українського суспільства нового соціального прошарку – „значного військового товариства“.

Доведено, що паралельно з виділенням урядової старшини в окремий суспільний прошарок, починаючи з перших років Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. в надрах українського соціуму відбувався процес формування ще однієї верстви, яка за своїм соціальним та правовим статусом наближалася до привілейованого старшинського прошарку. Мова йде про категорію так званої неурядової старшини – „значного військового товариства“. За своєю внутрішньою структурою цей прошарок не був монолітним, і в його складі поступово виокремилися різні за соціально-правовим статусом розряди старшин: бунчукові, військові та значкові товариші.

Зазначено, що тенденція розвитку соціальної бази формування цього прошарку в цілому була подібна до тенденції розвитку урядової старшини – увібравши в себе, ще на початку свого зародження, представників різноманітних соціальних груп. У подальшому „значне військово товариство“ обмежило доступ до свого середовища **в и х і д ц я м і з н и ж н і х п р о ш а р к і в .**

Доводиться точка зору щодо тісного зв'язку між подібною замкнутістю та процедурою набуття звання „значного товариша“. Встановлено, що титул бунчукового, військового чи значкового товариша набувався виключно шляхом призначення вищими органами державної влади. Чітко визначених та юридично закріплених підстав для отримання означених титулів не існувало, хоча на практиці їх надавали, як правило, за заслуги на військовій чи цивільній службі. Із часом, вагомою підставою для зарахування до кола „значних товаришів“ стає родинний зв'язок із попереднім носієм цього звання.

Другий розділ *„Козацька старшина на шляху до перетворення на політичну еліту Гетьманщини“* складається з трьох підрозділів і присвячений характеристиці ролі та місця української козацької старшини у державному механізмі Гетьманщини.

У *підрозділі 2.1. „Державно-правові погляди та рівень політичної культури української козацької старшини у другій половині XVII – XVIII ст.“* здійснено аналіз поглядів козацької старшини на шляхи і завдання державного будівництва за років Національно-визвольної війни та на оптимальні методи управління країною, на майбутню роль старшини у політичній системі Гетьманщини.

Встановлено, що в перший період Національно-визвольної війни козацька старшина не мала чітко визначеної державотворчої програми. Причину цього явища, насамперед, слід вбачати у відсутності попереднього досвіду національного державного будівництва, в недостатньому рівні теоретичних розробок державотворчих проектів, які переважно спиралися на ідею автономізму козацької України тощо. Проте, ламка старих владних інститутів та перетворення козацької старшини за роки війни на політичну еліту країни висунули на порядок денний питання про визначення нею сталих цілей та завдань у сфері розбудови нової державної структури.

Аналіз державно-правових поглядів козацької старшини свідчить, що головним орієнтиром її діяльності на цьому етапі була монополізація політичної влади в країні, що в подальшому дозволило б забезпечити реалізацію соціально-економічних прагнень нової еліти. У рамках цих орієнтацій старшинство прагнуло до збереження автономного статусу українських територій у складі російської держави, встановлення контролю над діяльністю представницьких органів влади Гетьманщини – козацьких рад та гетьмана, розширення повноважень старшинських рад і перетворення їх на провідних суб'єктів політичного життя в країні та до збільшення обсягів влади полкової та сотенної старшини.

Доведено, що орієнтація козацької старшини на монополізацію державної влади в країні, у підсумку, обумовлювала неприйнятність для більшої частини старшинського угруповання як принципів традиційного козацького „демократичного” самоуправління, так й ідеї „спадкового гетьманату”. Натомість, поширення серед нової еліти набувала ідеологія аристократичного республіканізму.

У *підрозділі 2.2. „Компет енція т а роль урядової ст аршини в організації управління Гет ьманщиною”* досліджується еволюція державно-правового статусу провідних політичних інститутів Гетьманщини та визначаються роль і місце старшинського прошарку у політичній системі Гетьманщини.

Доведено, що протягом другої половини XVII–XVIII ст. козацька старшина поступово зосереджує у своїх руках значні владні повноваження у здійсненні адміністративно-управлінських функцій в державі. Аналіз змін, що відбулися в процесі розвитку українського суспільства та держави, у становищі трьох центральних органів влади Гетьманщини – гетьмана, Загальної військової ради та Старшинських рад, свідчить про неухильне зростання ролі Старшинських рад у політичному житті країни. Встановлено, що Старшинські ради являли собою особливий станово-представницький орган Гетьманщини, в роботі якого брала участь козацька старшина. Порівняно із Загальною військовою радою, Старшинські ради мали кількісно менший, професійно підготовлений, спеціально підібраний склад учасників, що обумовлювало більшу ефективність їхньої роботи й у підсумку сприяло перебиранню ними на себе функцій козацьких рад.

Аналогічні процеси відбувалися і на місцевому рівні. Аналіз діяльності полкової та сотенної старшини дозволяє стверджувати, що урядова старшина поступово звільняється з підпорядкування козацьким радам, як це обумовлювалося звичаями та традиціями козацтва. До органів, які традиційно формувалися із представників цього прошарку, переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, судовій, господарській та фінансовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію і починають регулювати відносини, що виникають не лише між представниками козацького стану, але й між представниками інших суспільних прошарків – міщан, селян, духовенства. У зв'язку із занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана, старшина отримує більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

Залишаючись, як і у попередні періоди, військово-службовим станом, старшина продовжувала здійснювати різноманітні військові функції: брала участь у військових походах, охороняла кордони, керувала будівництвом оборонних споруд тощо. Обіймаючи у військових підрозділах керівні посади, козацька старшина, тим самим, поєднувала у своїх руках як цивільну, так і військову владу в країні, що перетворювало її на політичну та військову еліту держави.

Підрозділ 2.3. „Значне військове та оварист во на держ авній служ бі” присвячено розгляду питання про місце та роль неурядової козацької старшини: бунчукових, військових та значкових товаришів у державному апараті Гетьманщини.

Аналіз матеріалів виявляє широке залучення неурядової старшини до роботи в адміністративних, судових установах Гетьманщини як центрального, так і місцевого рівнів, а також до військової служби. Особливістю їх державної служби на цьому етапі слід визнати відсутність чіткої спеціалізації і постійні зміни в характері службової діяльності. У той же час, рівень залучення бунчукових, військових та значкових товаришів до управління державними справами та їх значна кількість у державному апараті дають підстави стверджувати, що разом з урядовою старшиною вони монополізували політичну владу в країні і цілковито домінували в адміністративно-управлінських та судових установах.

Третій розділ „Нормативно-правове забезпечення станових прав та привілеїв козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.” складається з трьох підрозділів і висвітлює процес нобілітації козацької старшини, оформлення її станових прав і привілеїв та входження до складу російського дворянства.

У **підрозділі 3.1. „Еволюція правового статусу козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст.”** розглядається система особистих та економічних прав і привілеїв, що були набуті козацькою старшиною за часів існування Гетьманщини.

Встановлено, що у своєму баченні оптимальних моделей соціального устрою Гетьманщини старшина виходила з поширеного за тих часів уявлення про необхідність збереження станово-диференційованої соціальної структури суспільства та функціонального розмежування прав та обов’язків між станами. Відповідно до цих поглядів, урядова й неурядова старшина розглядала себе як вищий панівний прошарок і, користуючись набутою політичною владою, прагнула істотно підвищити свій соціально-правовий статус, що, зокрема, виявилось у боротьбі за отримання нею різноманітних прав та привілеїв.

Наслідком цієї боротьби стало формування наприкінці XVII–XVIII ст. системи майнових та немайнових привілеїв, що були надані представникам цього прошарку з боку держави. До їх числа входили:

привілеї у галузі судочинства. Так, наприклад, справи за участю старшин або представників їх родин вилучалися з-під юрисдикції місцевого суду і передавалися на розгляд вищої інстанції (Генерального суду);

привілеї у галузі оподаткування. Досить поширеною наприкінці XVII – на початку XVIII ст. була практика звільнення від податкових зборів власників млинів, які на той час перебували у володінні старшини. Маєтки української старшини було звільнено від постойв військ, які могли завдати значної шкоди їхньому господарству;

привілеї у галузі торговельно-виробничої діяльності. Так, на законодавчому рівні за старшиною була закріплена свобода винокуріння та подальшого безмитного збуту горілки. Протягом тривалого часу старшина зберігала за собою право на безмитне виробництво та продаж меду, тютюну та інших товарів;

право на формування та утримання загонів особистих слуг із числа козаків (т.зв. курінчиків);

підвищений правовий захист життя козаків та їхнього майна з боку держави тощо.

Підкреслено, що хоча означені привілеї не завжди мали корпоративний характер, а часто надавалися в індивідуальному порядку, однак існують цілком вагомими підстави розглядати їх, як такі, що належали окремому стану. Зокрема чітко простежується тенденція до їх поширення саме на представників урядової та неурядової старшини, тоді як представники інших верств населення загалом не були носіями подібних прав.

У підрозділі 3.2. „*Джерела формування та правовий статус старшинського землеволодіння*” розглянуто проблемні питання, пов’язані зі становленням та юридичним оформленням старшинського землеволодіння.

Доведено, що протягом другої половини XVII–XVIII ст. відбувалася поступова феодалізація козацької старшини, свідченням чого було зосередження в руках представників старшинського прошарку права власності на землю (головної основи для виробництва відповідних матеріальних благ у тогочасному суспільстві) та права на експлуатацію населення, яке проживало на цій землі.

Земельні наділи, які концентрувалися в руках старшини, спочатку різнилися за своїм правовим статусом, що було обумовлено специфічними способами їх набуття. Із самого початку Національно-визвольної війни визначилися дві основні форми старшинського землеволодіння: приватне та умовне (рангове). Однак, поступово, починаючи з другої половини 70-х рр. XVII ст. помітною стає тенденція до поглинання старшинського рангового землеволодіння приватним. Володільці рангових маєтностей починають не лише на власний розсуд розпоряджатися ними – продають, закладають, передають у спадщину, але й отримують офіційні дозволи на переведення земель із державного до приватного фонду.

Концентрація значних земельних ресурсів у руках старшинського прошарку поставила на порядок денний питання про забезпечення набутих маєтків робочою силою. За таких умов одним із пріоритетних завдань для старшинського прошарку стає отримання фактичної та юридичної можливості для експлуатації селянського населення, тобто перетворення його на кріпаків. Використовуючи державну підтримку та наявні у їх руках адміністративно-правові важелі, старшина наприкінці XVII ст. починає наступ на права селян, що у підсумку призводить до відновлення системи кріпосних відносин, за яких селянство та рядове козацтво підпадає під економічну та юридичну владу старшин-землевласників.

Підрозділ 3.3. „Правові засади інкорпорації української козацької старшини до середовища російського дворянства” присвячено аналізу правового забезпечення нобілітаційного процесу на українських землях.

Встановлено, що незважаючи на фактичне перебування старшини як окремого привілейованого стану українського суспільства, остаточного завершення формування національного дворянства шляхом його юридичного оформлення так і не відбулося. Незважаючи на чисельні спроби української старшини добитися від царського уряду офіційного визнання її як аристократичного прошарку та закріплення за нею місцевих шляхетських прав і привілеїв, що базувалися як на стародавніх юридичних актах, так і на тогочасній практиці суспільних відносин, позитивного результату досягнуто не було. Політика царського уряду, що була спрямована на ліквідацію української автономії та уніфікацію соціального ладу та системи управління, не передбачала збереження місцевої національної еліти у традиційній формі старшинського прошарку. Натомість, царська влада проводила політику, спрямовану на поступову інкорпорацію української козацької старшини до складу російського дворянства. Підставою для введення до дворянського стану стали, передусім, норми петровської

Табелі про ранги, а пізніше – Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., дію якої було поширено і на українські землі. Водночас, відсутність протягом тривалого часу правового акта, який вказував би на службу на старшинських урядах, як на правову підставу для отримання дворянства, обумовила хиткість становища нової суспільної еліти, призвела до неодноразового перегляду дворянських пожалувань. І тільки після тривалої боротьби, на підставі служби в державних інстанціях Гетьманщини їхніх пращурів, уже в середині XIX ст. було остаточно законодавчо закріплено право набуття дворянських звань нащадками української старшини.

ВИСНОВКИ

У **Висновках**, узагальнено теоретичні та практичні результати, отримані у ході дослідження, основними з яких є:

1. Із перших років Національно-визвольної війни в українському суспільстві почався процес формування нової генерації соціальної еліти – козацької старшини, яка складалася з представників „урядової старшини” та „значного військового товариства”. Фактично можна говорити про початок не просто внутрішньої диференціації козацького стану, а про формування у його надрах нового привілейованого стану.

2. Перші ознаки перетворення козацької старшини на окремий стан українського суспільства проявляються в процесі консолідації старшинського середовища, перетворення його на замкнуту корпоративну групу, потрапити до якої зі сторони стає практично неможливим. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. відбувається поступове обмеження соціального сектора суспільства, з якого рекрутувалася козацька старшина – доступ до старшинського кола представникам нижчих, непривілейованих прошарків унеможлиблюється як де-факто, так і де-юре. Починає формуватися і друга ознака станової організації суспільства – спадковість. Козацькі старшини почали передавати посаду, яку вони обіймали, у спадок своїм дітям; сприяли в отриманні посад братам, зятям, швагерам, племінникам, своякам тощо. Прошарок старшин поступово перетворюється на корпорацію, соціальну групу, пов’язану родинними і становими інтересами.

3. Важливу роль у цьому процесі відіграла зміна у шляхах формування кадрового складу полкової та сотенної старшини Гетьманщини. Принцип виборності представників полкової адміністрації замінюється на цілком протилежний – призначення вищою інстанцією, що, у свою чергу, дозволило старшинам не лише усувати від доступу до старшинських посад вихідців із нижчих верств населення, а й забезпечувати передачу старшинських посад, а отже і відповідного звання, у спадок – від батька до сина.

4. Політичні та соціально-економічні орієнтації нової української еліти базувалися на звичній для того часу ідеї станової організації суспільства, із закріпленням за кожним станом відповідних прав та обов’язків. Розглядаючи себе як нову соціальну та політичну еліту, козацька старшина прагнула до набуття, подібно до аристократії сусідніх держав, широких особистих, політичних, економічних прав та юридичного закріплення свого привілейованого становища. За таких умов складається сприятливе середовище для формування у старшинському середовищі ідеології аристократичного республіканізму, відповідно до якої передбачалося творення держави з обмеженою

владою гетьмана та козацьких рад, і, натомість, збільшення впливу в системі державних органів тих із них, у кого провідні місця належали представникам старшинського прошарку.

5. Означені прагнення козацької старшини, як урядової, так і неурядової, протягом другої половини XVII–XVIII ст. призвели до поступової монополізації нею державної влади в країні. Цей процес виявився у декількох характерних рисах.

По-перше, доступ до ключових посад у розпорядчих, виконавчих, судових органах та військових підрозділах отримують виключно представники старшинського стану. Окрім того, старшина, насамперед, неурядова, відіграє роль кадрового резерву, з якого здійснюється доукомплектування державного апарату.

По-друге, відбувається розширення владних повноважень тих центральних та місцевих органів влади, які традиційно формувалися з представників цього прошарку. До них, насамперед, належали Генеральні, полкові Старшинські ради, а також полкові та сотенні уряди. До них переходить значна частина владних повноважень в адміністративно-управлінській, господарській, фінансовій сферах. Вони розширюють свою компетенцію і починають регулювати відносини, що виникали не лише між представниками козацького стану, але й між представниками інших суспільних прошарків – міщанами, селянами, духовенством.

Аналогічна ситуація склалася і в судовій системі Гетьманщини, де старшина не лише змогла забезпечити собі повне панування у традиційних козацьких судових установах, а й поширила свій контроль на місцеві міщанські та селянські суди.

Армія, як один із важливих елементів тогочасної політичної системи, також виявилася підконтрольною старшинському прошарку, представники якого обіймали усі вищі та нижчі офіцерські посади у війську і здійснювали не тільки загальне командування, а й забезпечували нагляд за його формуванням, постачанням тощо.

По-третє, у зв'язку із занепадом козацьких рад та послабленням влади гетьмана старшина отримує більшу самостійність у прийнятті владних рішень та втіленні їх у життя.

6. У перший період Національно-визвольної війни урядова та неурядова старшина отримала значні привілеї та істотно підвищила свій соціально-правовий статус. Серед найважливіших майнових та немайнових привілеїв, що були надані представникам цього прошарку з боку держави, слід назвати:

привілеї у галузі судочинства, зокрема право на виключну підсудність їх самих та представників їхніх сімей судам вищої інстанції;

привілеї у галузі оподаткування, зокрема звільнення старшини, її маєтків та підданих від різних податкових платежів;

привілеї у галузі торговельно-виробничої діяльності: право на безмитне виробництво та продаж меду, тютюну та інших товарів;

підвищений правовий захист їхнього життя та майна з боку держави тощо.

Проте, чи не головним привілеєм, отриманим старшиною, слід розглядати надання їй права власності на землю (основи для виробництва відповідних матеріальних благ у тогочасному суспільстві) та права на експлуатацію населення, яке проживало на цій землі.

7. Остаточного завершення процес формування національного дворянства так і не отримав, оскільки політика царського уряду, спрямована на ліквідацію української

автономії, призвела до поступової інкорпорації української козацької старшини до складу російського дворянства. Спочатку цей процес мав індивідуальний характер, однак, із часом, російська влада закріпила дворянські права та привілеї за старшиною та її нащадками. Особливістю цього процесу була тривала правова невизначеність порядку отримання дворянства, яка зберігалася до середини XIX ст. і обумовлювала хиткість становища української соціальної еліти.

З урахуванням історичного досвіду діяльності політичної еліти варто переглянути державну політику у сфері організації та діяльності центральних та місцевих органів влади. Зокрема, слід здійснити заходи щодо децентралізації державного управління, розширити сферу місцевого самоврядування та посилити контроль за державними службовцями та посадовими особами органів місцевого самоврядування з боку представницьких органів влади на місцях. Крім того, варто було б посилити ротацию кадрового складу державних службовців, розробити комплекс заходів, спрямованих на посилення їх патріотичного виховання, не допускати надмірного зростання обсягів особистих прав та привілеїв, що набуватимуться у зв'язку із зайняттям певної посади тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Горяга О. В. Інститут значкових товаришів Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст.ст. / О.В. Горяга // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 30. О. : Юрид. л-ра, 2007. – С. 533-537.

2. Горяга О.В. Шляхи формування складу полкової старшини Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. / О.В. Горяга // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 36. – О. : Юрид. л-ра, 2007. – С. 219-225.

3. Горяга О.В. Місце та роль козацької старшини в системі органів влади Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О.В. Горяга // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 45. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 144-148.

4. Горяга О.В. Роль козацької старшини Гетьманщини у виконанні адміністративно-управлінських функцій / О.В. Горяга // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 46. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – С. 352-357.

5. Горяга О.В. Спадковий характер старшинської влади, як один з критеріїв формування окремого суспільного стану в Гетьманщині (друга половина XVII ст.) / О.В. Горяга // Правове життя сучасної України : тези доповідей 10-ї ювілейн. звіт. наук. конф. професор.-виклад. і аспірант. складу ОНЮА (м. Одеса, 27–28 квітня 2007 р.). – Одеса, 2007. – С. 69-71.

6. Горяга О.В. Витоки монархічних орієнтирів української козацької старшини / О.В. Горяга // Правове життя сучасної України : тези доповідей Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 18–19 квітня 2008 р.). – Одеса, 2008. – С. 74-75.

7. Горяга О.В. Зміни у соціально-правовому статусі козацької старшини в ході Національно-визвольної війни (1648–1657 рр.)

/ О.В. Горяга // Право ХХІ століття : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. „Другі Прибузькі читання”. – Миколаїв: Юрид. л-ра, 2006. – С. 449-451.

8. Горяга О.В. Полковий уряд Гетьманщини : еволюція принципів формування (друга половина XVII–XVIII ст.) / О.В. Горяга // Визначальні тенденції генезису державності і права : зб. наук. праць. – Миколаїв : Вид-во. „Ліон”, 2007. – С. 394-397.

9. Горяга О.В. Роль православного чинника у приєднанні України до Московської держави / О.В. Горяга // Право, держава, духовність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – С. 67-69.

10. Горяга О.В. Право на судовий імунітет як один з привілеїв козацької старшини Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.ст.) / О.В. Горяга // Право ХХІ століття : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. „Четверті Прибузькі читання”. – Миколаїв : Юрид. л-ра, 2008. – С. 237-239.

11. Горяга О.В. Формування місцевих органів влади Гетьманщини у другій половині XVII ст. / О.В. Горяга // Ольвійський форум – 2008 : Стратегії України в геополітичному просторі : тези міжнар. наук.-практ. конф. – Ч.1 (м. Ялта, 5–8 червня 2008 р.). – Ялта, 2008. – С. 144.

12. Горяга О.В. Головні риси державно-правової моделі Гетьманщини XVII–XVIII ст. / О.В. Горяга // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали міжнар. наук. конф. молодих науковців, аспірантів і студентів. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – С. 416-419.

АНОТАЦІЯ

Горяга О.В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2009.

У дисертації розглядається процес формування та подальшої еволюції у другій половині XVII–XVIII ст. соціально-правового статусу нової генерації української еліти – козацької старшини.

Досліджуються становлення та генезис козацької еліти, вивчаються її внутрішня структура та джерела формування. Розглядаються проблеми соціально-політичних орієнтирів козацької старшини, вивчається процес монополізації козацькою старшиною політичної влади в державі, а також характеризуються ті зміни в системі суспільних відносин та механізмі й принципах державного управління, що відбулися внаслідок цього.

На основі численних джерел показано перетворення козацької старшини на окремий привілейований стан українського суспільства („нову шляхту”) шляхом набуття різноманітних прав і привілеїв, що передавалися виключно всередині цієї замкнутої корпорації.

Ключові слова: козацька старшина, виборність, рангове землеволодіння, стан, значне товариство, козацьке право, полковий уряд.

АННОТАЦІЯ

Горяга О.В. Социально-правовой статус казацкой старшины Гетьманщины во второй половине XVII – XVIII в. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2009.

Диссертация посвящена истории происхождения украинской казацкой старшины и эволюции ее социально-правового статуса во второй половине XVII–XVIII в.

Формирование новой элиты (прослойки казацкой старшины) проходило в очень трудных исторических условиях – национально-освободительная война, гражданская война, инкорпорация украинских земель российским государством, – все это наложило своеобразный отпечаток на процес становления казацкой старшины.

В первую очередь исчезают традиционная открытость и мобильность казацкого общества, а старшина начинает превращаться в замкнутую социальную группу, доступ к которой представителей из других социальных слоев де-факто и де-юре был ограничен. Обоснован тезис о том, что значительную роль в этом сыграло изменение принципов замещения вакантных старшинских урядов – вместо демократической процедуры выборов казацких старшин приходит назначение на основные должности старшин царским правительством, или избрание на должность узким кругом старшин, „старшинской радой”. Это, в свою очередь, приводит к оформлению наследственного получения старшинских званий.

Исследуется политическая деятельность казацких старшин. Подчеркнуто, что старшина изначально была носителем не демократических, а аристократических моделей управления и стремилась к монополизации политической власти. Следствием этого стало ограничение власти традиционных представительных органов – казацких рад и расширение административных, судебных, военных полномочий полковой и сотенной старшины.

Проанализирован процесс социального и имущественного выделения старшин из общей массы казачества и последовавшего за ним юридического оформления привилегированного статуса представителей казацкой старшины. Важными привилегиями, полученными старшиной в этот период, стали многочисленные налоговые льготы, судебные иммунитеты и т.п. Однако, самым главным правом, оформленным за казацкой старшиной в исследуемый период следует рассматривать возможность формирования частного землевладения и использования труда зависимого населения.

Установлено, что в XVIII в. казацкая старшина фактически заняла место старой польской шляхты и требовалось только полное юридическое оформление ее прав, чтобы она могла сравняться в своем статусе с польским либо российским дворянством. Однако, политика царского правительства, направленная на инкорпорацию украинских земель и унификацию ее общественного и государственного устройства, не могла предусматривать возможность сохранения прослойки отдельного национального дворянства. Был принят ряд мер, которые в конце XVIII в. привели к полной интеграции украинской старшины в состав российского дворянства.

Ключевые слова: казацкая старшина, выборность, ранговое землевладение, сословие, значное товарищество, казацкое право, полковой уряд.

SUMMARY

Goryaga O. V. Social-legal status of Cossack foremen in the Hetman state during the second half of XVII–XVIII centuries. – Manuscript.

The dissertation for a candidate of sciences degree in law, the specialty – 12.00.01 – theory and history of the state and law; history of political and legal teachings. – Odesa National Academy of Law, Odesa, 2009.

The thesis examines the process of formation and further evolution of the social – legal status of a new Ukrainian elite generation – Cossack foremen – in the second half of XVII–XVIII centuries.

The genesis of Cossack elite, its inner structure and the origin of formation are studied in detail as well as the problems of social – political orientations of Cossack foremen and the process of monopolization of political power in the state by Cossack leaders. The author analyses and describes the changes in the system of social relations and in the mechanism and principals of state government caused by this process.

Based on numerous scientific sources, the thesis shows the transformation of Cossack foremen into a separate privileged stratum of Ukrainian society (“new nobility”) through obtaining various rights and privileges passed exceptionally within this exclusive corporation.

Key words: cossack foremen, electivity, rank landownership, social class, „znachne” camaraderie, cossack law, regimental government.